

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2001 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2001

2

VILNIUS 2002

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2001

2

VILNIUS 2002

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius
<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2002
© Straipsnių autoriai, 2002

Konferencijos

TARPTAUTINĖ PILIŲ TYRINĖTOJŲ KONFERENCIJA LIETUVOJE

2001 m. rugsėjo 18–22 d. Lietuvoje vyko didelė tarptautinė pilių tyrinėtojų konferencija „Castella Maris Baltici VI“. Ši konferencija jungia visų Baltijos šalių pilių tyrinėtojus (archeologus, architektus, istorikus, meno istorikus ir kt.), aprėpiančius visus regiono įtvirtinimus, pradedant nuo seniausiųjų ir baigiant visai nesenu laikų fortifikacijos įrengimais. Konferencijos siela ir organizacinio komiteto pirmininkas yra Knut D r a k e (Suomija). Kiekviena šalis komitete turi savo atstovą. Pirmoji „Castella“ konferencija vyko 1991 m. Turku (Suomija) ir kas du metai vyksta vis kitoje Baltijos jūros šalyje (II – 1993, Nyköping (Švedija); III – 1995, Malbork (Lenkija); IV – 1997, Tartu (Estija); V – 1999, Rudkøbing (Danija)). Jų darbai išleisti atskirais leidiniais (I–1993, Stockholm; II–1996, Nyköping; III–IV–2001, Malbork; V–2001, Rudkøbing).

Šeštąją „Castella“ konferenciją, kurios tema buvo kontaktai ir genetiniai ryšiai pilių statyboje, organizavo Vilniaus universiteto Kultūros paveldo akademija kartu su Lietuvos istorijos institutu remiant Kultūros vertybių apsaugos departamentui. Joje dalyvavo 46 mokslininkai iš 14 šalių, kurie perskaitė 20 pranešimų. Dar 14 Lietuvos autorių pranešimų buvo perskaityta ekskursijų metu lankytuose objektuose. Visas konferencijos darbas vyko anglų bei vokiečių kalbomis. Pagrindinė konferencijos dalis rugsėjo 18–19 d. vyko Vilniuje, Lietuvos istorijos instituto salėje. Konferenciją įžanginėmis kalbomis pradėjo Lietuvos istorijos instituto direktorius Alvydas N i k ž e n t a i t i s, Lietuvos atstovas konferencijos organizaciniame komitete Albinas K u n c e v i č i u s; Valstybinės paminklosaugos komisijos pirmininkė Gražina D r ė m a i t ė, Kultūros paveldo centro direktorius Vitas K a r č i a u s k a s. Joje buvo perskaityti tokie pranešimai: „Lietuvių pilys viduramžiais“ (Albinas K u n c e v i č i u s, Lietuva); „Karališkosios pilys ir įtvirtinti miestai prekybos kelyje nuo Lenkijos link Juodosios jūros XIV–XV a.“ (Tadeusz P o k l e w s k i s, Lenkija); „Taisyklingos pilys Latvijoje“ (Ieva O s e, Latvija); „Baltarusijos pilys“ (Olegas D z i a r n o v i č i u s, Baltarusija); „Jogailaičių rezidencijos Vilniaus Žemutinės pilies kontekste“ (Tomaszas T o r b u s a s, Vokietija); „Gamtinės aplinkos, statybos stilių ir technikos tarpusavio ryšiai“ (Werner M a y e r, Šveicarija); „Trys pilys Hjem saloje“ (Nilsas E n g b e r g a s, Danija); „Itakų problema Bohemijos pilių architektūroje“ (Tomašas D u r d i k a s, Čekija); „Stokholmo karališkoji pilis“ (Larsas B e n g t s s o n a s, Švedija); „Vokiečių ordino pilys Lietuvos pasienyje“ (Christoferis H e r r m a n n a s, Vokietija); „Ar buvo ryšiai tarp Skonės pilių grupės bei Ordino pilių Latvijoje ir Estijoje?“ (Andersas R e i s n e r t a s, Švedija); „Danijos pilių materialinė kultūra“ (Charlotte B ø j e A n d e r s e n, Danija); „Liubavos vyskupo pilis Varmijoje“ (Aleksandras

A n d r z e j e w s k i s, Lenkija); „Nesbyhoven: danų karaliaus pilies kilimas ir žlugimas“ (Jacobas T u e C h r i s t e n s e n a s, Danija); „Konvento tipo pilys Prūsijoje ir Livonijoje XIII–XIV a. Vienuolynas ar valdžios citadelė“ (Kazimierz P o s d p i e s z n y, Lenkija); „Bernhardas II iš Lipės (1168–1224) kaip Lipštato ir Lemgo įkūrėjas bei Brake pilies statytojas“ (Heinzas S a u e r i s, Vokietija); „Įvairių vandens tiekimo sistemų aukštikalnių pilyse problema“ (Letizia H e y n e r - B o s c a r d i n, Šveicarija); „Arkivyskupo kiemas Novgorodo kremliuje“ (Sergejus T r o j a n o v s k i s, Rusija); „XIV a. pilių viduramžių Danijoje struktūra“ (Jan K o c k, Danija); „Vakarų Europos naujovės Baltarusijos Nemuno regiono pilių XIV–XVII a. materialinėje kultūroje“ (Romanas L i c h o š a p k a, Baltarusija).

Rugsėjo 20–21 d. pilių tyrinėtojai lankė kai kurias Pietryčių ir Vakarų Lietuvos pilies, kur vietoje su pagrindiniais jų tyrimų rezultatais supažindino jų tyrinėtojai. Vilniaus pilių tyrinėjimus pristatė Vytautas U r b a n a v i č i u s, Napoleonas K i t k a u s k a s, Gintautas R a c k e v i č i u s, Medininkų – Jonas G l e m ž a, Trakų pusiasalio pilies – Giedrė F i l i p a v i č i e n ė, salos – Albinas K u n c e v i č i u s; Kernavės – Aleksejus L u c h t a n a s; Kauno pilies – Algirdas Ž a l n i e r i u s, senamiesčio – Aleksandras V a š k e l i s, Seredžiaus ir Veliuonos – Gintautas Z a b i e l a, Raudonės ir Vytėnų – Justė P o š k i e n ė, Klaipėdos pilies – Vladas Ž u l k u s, miesto – Jonas G e n y s, miesto įtvirtinimų – Vytautas Š l i o g e r i s. Tiek konferencijos metu, tiek ir pačiuose lankytuose objektuose vyko diskusijos įvairiais pilių pažinimo ir tyrimo klausimais. Konferencijos medžiagą numatoma išleisti atskiru leidiniu. Kitą „Castellos“ konferenciją 2003 m. planuojama surengti Vokietijoje.

Gintautas Z a b i e l a

TARPTAUTINĖ MOKSLINĖ KONFERENCIJA „LIETUVOS ŽYDŲ BENDRUOMENĖ XIX A.–1941 M.“

Šiomet Lietuvoje minimos Lietuvos žydų genocido (holokausto) 60-osios metinės. 1941 metai buvo patys baisiausi ir tragiškiausi daugiašimtmetėje Lietuvos žydų istorijoje. Per kelis nacių okupacijos mėnesius vokiečių nacistai ir lietuvių kolaborantai išžudė apie 80% visų Lietuvos žydų (apie 164 000–167 000 žmonių). Niekada Lietuvos istorijoje per tokį trumpą laiką nebuvo nužudyta tiek daug žmonių. Iš esmės jau 1941 m. Lietuvos žydų bendruomenė buvo sunaikinta. Apie 43 000 Lietuvos žydų buvo laikinai palikti gyventi Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose. Šiai liūdnei sukakčiai paminėti Lietuvos istorijos institutas kartu su Klaipėdos universitetu Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centru bei Tiūbingeno universitetu 2001 m. rugsė-

jo 19–24 d. surengė mokslinę konferenciją „Lietuvos žydų bendruomenė XIX a.–1941 m.“. Konferencija buvo skirta ne tik holokaustui, bet ir Lietuvos žydų kultūros atnaminimui. Ją parėmė VFR Volkswageno fondas ir Lietuvos Respublikos Seimas. Tarptautinėje konferencijoje dalyvavo Lietuvos, Vokietijos, Rusijos, Anglijos, JAV, Izraelio ir Lenkijos mokslininkai. Konferencija prasidėjo iškilmingu posėdžiu Lietuvos Respublikos Seime, po to visi konferencijos dalyviai nuvyko į Telšius ir tęsė darbą Žemaičių muziejuje „Alka“. Pakeliui į Telšius konferencijos dalyviams buvo surengta įdomi ir turininga ekskursija Kėdainiuose. Čia buvo aplankytos svarbiausios senamiesčio įžymybės, muziejus ir išlikę žydų kultūros ir religijos paminklai.

Konferenciją pradėjęs Stefanas S c h r e i n e r i s (Tiūbingenas) apibrėžė konferencijos tikslus ir pažymėjo, kad vienas svarbiausių istorikų uždavinių yra stereotipų įveikimas, lietuvių ir žydų istorijos suartinimas. S. Schreinerio nuomone, žydų istorikai iki šiol labai mažai rašo apie lietuvių istoriją, o lietuvių istorikai mažai domisi žydų istorija.

Pirmąjį pranešimą Telšiuose 2001 m. rugsėjo 21 d. skaitė Dmitrijus E l i j a š e - v i č i u s (Sankt Peterburgas) – „Rytų ir Vakarų Europa: skirtinga visuomenių raida XIX a.“. Fundamentaliame pranešime D. Elijaševičius nagrinėjo ir lygino svarbiausias žydų emancipacijos (laisvėjimo) tendencijas bei valstybės politiką žydų atžvilgiu Rytų ir Vakarų Europos šalyse. Pranešėjas atskleidė svarbiausius minėtų reiškinų skirtumus ir panašumus Rytų ir Vakarų Europos valstybėse. Jo nuomone, skirtumų buvo daugiau negu panašumų. Rytų Europą D. Elijaševičius pirmiausia suprato kaip carinę Rusiją. Po trečiojo Lenkijos-Lietuvos padalijimo Rusijos imperijai atiteko teritorijos su gausiomis žydų bendruomenėmis. Rusijos užimtose šalyse gyveno daugiau kaip pusė pasaulio žydų (XX a. pr. apie 6 mln. žydų). Skirtingai nuo Vakarų Europos šalių Rusijos imperijoje žydai gyveno kompaktiškai. Rusijos žydai žymiai menkiau integrovosi į visuomenės ir valstybės gyvenimą. Tuo metu, kai Vakarų Europoje faktiškai išnyko žydų getai, Rusijos imperijos žydai išsaugojo savo bendruomenių religinio ir kultūrinio gyvenimo autonomiją, savivaldą (pvz., iki XIX a. – 5-ojo dešimtmečio išliko kahalai). Šie reiškiniai ir institucijos stabdė Rusijos žydų emancipacijos procesą. Skirtingai nuo Vakarų Europos šalių žydų procentas svarbiausiuose Rusijos imperijos centruose (Maskvoje, Sankt Peterburge) buvo mažas. Nors materialiniu atžvilgiu Rusijos imperijos žydai gyveno skurdžiai, tačiau būtent Rusijos imperijoje susiformavo svarbiausi žydų dvasinio-religinio gyvenimo centrai (rabinų mokyklos, religiniai sąjūdžiai ir t. t.).

Tarp Rytų ir Vakarų Europos šalių žydų padėties panašumų D. Elijaševičius paminėjo valdžios siekimą „pataisyti“ žydus, ypatingas valdžios priemones žydų atžvilgiu (valstybinis mokslas, cenzūra ir t. t.). Valstybės politika lėmė žydų emancipacijos rezultatus. Tačiau valdžios pobūdis Rytų ir Vakarų Europos valstybėse labai skyrėsi. Vakarų Europoje valdžia keitėsi, demokratėjo, sugebėjo adekvačiau reaguoti

į visuomenėje vykstančius procesus. Vakarų Europoje buvo atsisakyta absoliutizmo ir pereinama prie parlamentinių valdymo formų. Valdžios ir visuomenės santykius vis labiau nulemia ekonomika, ideologijos vaidmuo silpnėja. XIX ir XX a. sandūroje Vakarų Europoje žydų klausimas deideologizuojamas ir tampa neaktualus. Tuo tarpu Rusijos valdžia tik pradeda formuoti savo politiką žydų atžvilgiu, bando „pataisyti“ žydus, padaryti juos panašius į kitus Rusijos piliečius. Caro valdžios politika prieštaringa: viena vertus, skatinamas žydų švietimas, integracija į visuomenę, kita vertus, palaikomas žydų atskirumas (kahalų egzistavimas ir t. t.). Tuo metu, kai Vakarų Europa pradeda priimti žydus tokius, kokie jie buvo, Rusijoje toliau bandoma „taisyti“ žydus. Vakarų Europoje apsišvietę žydai tampa valdžios sąjungininkais, Rusijoje – priešingai, jie (maskilai) vis labiau konfrontuoja su valdžia, pastaroji ima nepasitikėti ir bijoti žydų inteligentų labiau negu rabinų. Archajiškas, patriarchalinis žydų pasaulis buvo caro valdžiai artimesnis. Apsišvietę žydai *in corpore* stoja opozicijon caro valdžiai. Valdžia savo ruožtu toleruoja tik apsikrikštijusius žydus. Priešprieša pasiekia tokį laipsnį, kad caro valdžia, apkaltinusi žydus valstybės išdavimu ir šnipinėjimu Vokietijos naudai, 1915 m. juos masiškai išstemia iš vakarinių gubernijų į Rusijos gilumą. D. Elijaševičius, užbaigdamas savo pranešimą, pabrėžė, kad kuo aukštesnis šalies ekonominio ir visuomenės demokratinio išsivystymo lygis, tuo geresni žydų emancipacijos rezultatai ir didesnis žydų įsiliejimo į visuomenę mastas.

Originalumu pasižymėjo Johno D. Kliero (Londonas) pranešimas „Respublikos tradicijos: Lietuvos žydija ir politinės jėgos pasireiškimas carinėje Rusijoje“. J. D. Klieras bandė paneigti nusistovėjusius stereotipus, esą žydai iki savo valstybės (Izraelio) sukūrimo buvo bejėgiai, nuolatos svetimų valdžių varžomi ir persekiojami. Žydai esą dažniausiai būdavo pasyvūs ir susitaikę su savo likimu. Lietuvos (tiksliau buvusios LDK) žydija sukūrė savitą savęs apsaugojimo ideologiją, kuri skyrėsi nuo Vakarų Europos žydų ideologijos. Rusijos valdymo laikotarpiu (ypač XIX a. pab.) žydų bendruomenės pasiekė aukščiausio politinio aktyvumo ir subrendimo lygį. Žydams buvo leista įsijungti į pirklių luomą, kuris naudojosi įvairiomis valdžios suteiktomis privilegijomis. Žydai vykdė aktyvią lobizmo politiką (pradedant caro Aleksandro I valdymo laikotarpiu). Išrinktieji žydų bendruomenių atstovai tiesiogiai patarinėjo carui, kokią politiką žydų atžvilgiu reikėtų vykdyti. Ypač aktyvūs lobistai buvo litvakai (skirtingai nuo Ukrainos žydų). Pagal J. D. Klierą, žydai nebuvo tokie bejėgiai, kaip paprastai yra vaizduojami istorikų darbuose. Jie mokėjo ir gebėjo reikšti ir ginti savo interesus. Įvairūs valdžios draudimai ir teisių apribojimai dėl lobistinės žydų politikos dažnai tapdavo neefektyviais. XIX a. pab. Rusijoje iškyla nauji žydų politinės veiklos ir kultūros centrai (Kijevas, Odesa, Sankt Peterburgas). Pirmaujantis litvakų vaidmuo šiuo laikotarpiu nyksta.

Geršonas G r e e n b e r g a s iš Vašingtono perskaitė istorinio-teologinio pobūdžio pranešimą „Telšių Ješivos sunaikinimo religinis poveikis“. Telšių ješiva garsėjo

visame žydiškajame pasaulyje. Ją 1875 m. įkūrė rabinai Abelis, Atlasas ir Openheimas. Telšių ješivoje mokėsi studentai iš Lietuvos, Latvijos, Vokietijos, Austrijos, Lenkijos, Rusijos ir kitų šalių. 1926 m. čia torą, talmudą ir kitus judaizmo kūrinius studijavo apie 400 studentų. Naciams paėmus valdžią Vokietijoje ir pradėjus persekioti žydus, Telšių ješivos dėstytojai ir studentai ėmė ieškoti atsakymo į klausimą, kodėl Hitleris ir jo partija paskelbė karą beginkliams žydams? Ar priešintis blogiui? Vyko teologiniai svarstymai, kaip išgyventi sunkius laikus. Telšių ješiva tęsė savo veiklą ir pirmosios sovietų okupacijos metais (1940–1941 m.). Naciams įsiveržus į Lietuvą, Telšių ješivos rabinas Abraomas Icchakas Blochas atsisakė trauktis iš Telšių, pasirinkdamas mirtį. Po kelių dienų rabinas A. I. Blochas stebėjo, kaip žydų minia buvo varoma į netoli Telšių esantį Rainių dvarą. Tarp suimtų žydų buvo devyniolikmetis A. Blocho sūnus Eliezeris. Rainiuose uždaryti žydų vyrai po kelių savaitių (1941 m. liepos 14–15 d.) buvo nacių ir vietinių talkininkų (baltaraiščių) kankinti ir išžudyti. Tarp aukų buvo ir Telšių rabinas A. I. Blochas. Dar iki žudynių Telšių žydai kreipėsi užtarimo į Telšių vyskupą, tačiau niekas negalėjo padėti pasmerktiems žydams. A. I. Blochas ragino žydus būti ramiais, toliau atlikti religines apeigas, atgailauti ir išpažinti nuodėmes. Žydų vyrai oriai ir drąsiai pasitiko mirtį, tikėdami, kad žūdami gaus išpirkimą. 1941 m. birželio-liepos mėnesiais buvo nužudyti 73 Telšių žydų bendruomenės nariai. Pranešėjas daug dėmesio skyrė brolių Abraomo Icchako ir Elijahu Meiro Blochų samprotavimams apie mirtį ir kančią. Kančia aiškinama kaip aukščiausia Dievo siunčiama malonė ir išbandymas tikintiesiems. Kančioje apšviečiama siela ir patiriama Dievo malonė. Per kančią siekiama atgailos ir išganymo. Atgailos siekimas gali būti individualus ir kolektyvinis. Dievo pasiekimas galimas tik visiškai atsisakant materialumo. 1940 m. rudenį Telšių ješiva nusprendė į JAV pasiųsti Elijahu Meirą Blochą ir Chaimą Mordechajų Kacą. Jie į Ameriką atvyko 1941 m. sausio mėnesį ir Klivlendo mieste 1941 m. spalio 28 d. atkūrė nacių sunaikintą Telšių ješivą.

S. S c h r e i n e r i s (Tiūbingenas) perskaitė pranešimą „Rusijos žydai ir litvakai tarp Rusijos, Lenkijos ir Lietuvos: politinio apsisprendimo dilema“. Pranešime buvo apžvelgti Lietuvos žydų (litvakų) ir Lenkijos žydų (poliakų) santykiai. Nuo XVIII a. pab. šie santykiai buvo gana įtempti. XIX a. ir XX a. pradžioje Lietuvos žydų bendruomenėje vyko dideli pokyčiai. Litvakai diferencijavosi ne tik pagal įvairius religinius sąjūdžius, bet ir politines partijas. Rusijos valdžia įtarinėjo litvakus simpatijomis Vokietijai, kadangi jie kalbėjo jidiš kalba. Vokietijos karinė administracija Pirmojo pasaulinio karo metais stengėsi patraukti Lietuvos žydus į savo pusę. Vokiečių okupacinė valdžia leido Kaune steigti žydų gimnaziją ir leisti savo laikraštį. Vis dėlto litvakai stengėsi likti neutralūs ir prie Vokietijos nesišliejo. Dėl dalies žydų simpatijų Rusijai Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje ir Rusijos revoliucijos metu gimė žydų, kaip rusų ir bolševikų sąjungininkų, stereotipas. Jis ypač buvo stiprus Lenkijoje. Didžioji dalis litvakų parėmė Lietuvos valstybės kūrimąsi (išskyrus žydų socialistus

(Bunda), kurie buvo prieš „buržuazinę“ Lietuvos valstybę). Litvakai nenorėjo Lietuvos prijungimo prie didžiųjų kaimyninių valstybių (Vokietijos, Lenkijos, Rusijos). Generolui Lucjanui Żeligowskiui užėmus Vilniaus sritį ir pradėjus steigti vadinamąją Vidurio Lietuvos valstybę, litvakai liko lojalūs Lietuvos Respublikai, atsisakydami dirbti Vidurio Lietuvos vyriausybėje ir boikotuodami plebiscitą dėl prisijungimo prie Lenkijos. Vis dėlto litvakų pozicija visiškai nesutapo su Lietuvos Respublikos pozicija. Žydai pasisakė už vadinamosios Kauno Lietuvos ir Vidurio Lietuvos sujungimą, tačiau ir už buvusios LDK žemių federacinius ryšius su Lenkija. Apie 64% Vidurio Lietuvos gyventojų, turinčių balsavimo teisę, dalyvavo plebiscite, po kurio Vidurio Lietuva buvo prijungta prie Lenkijos.

Rugsėjo 22 d. posėdis prasidėjo Sauliaus K a u b r i o (Vilnius) pranešimu „Žydų švietimas Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)“. Pranešėjas iškelė tautinių bendruomenių izoliuotumo problemą, bandydamas atsakyti į klausimą, kiek yra ir kiek gali būti vaisingos pastangos integruoti nekriščiionišką žydų bendruomenę į tuometinę konservatyvią, agrikultūrinio mentaliteto persmelktą terpę. Apžvelgta valstybinė švietimo politika tautinių mažumų atžvilgiu, Švietimo ministerijos pastangos stiprinti lietuvių kalbos mokymą žydų gimnazijose (lietuvių kalba turėjo valstybinės kalbos statusą). S. Kaubrys pastebėjo, kad moderniosios lietuvių tautos projektuojama ateities kūrybos vizija (iš esmės lietuviškasis nacionalizmas) natūraliai užprogramavo „kalbinio šoko“ fenomeną ką tik atkurtoje „kaimiečių ir jaunimo valstybėje“. Ligi tol nuvertintoji „trečiaeilė“ lietuvių kalba, neturėjusi valstybinės kalbos patirties ir tradicijų, turėjo įveikti jos vartojimo susvetimėjimo mechanizmą bei patikėti savo galimybėmis.

Pranešėjas nurodė sunkumus ir priežastis, dėl kurių valstybinės kalbos statusas buvo sunkiai įgyvendinamas. Lietuvos visuomenės miestietiškajai daliai, kurioje dominavo tautinės mažumos, lietuvių kalbos priėmimas dalinai asocijavosi su jos vartojimo aplinka ir nešėjais, t. y. lietuvišku kaimu – miesto ir kaimo subkultūrų priešprieša. Antra, tiek „daugumą“, tiek „mažumas“ naujomis valstybės sąlygomis veikęs „persikūnijimo“ sindromas inspiravo kartais neadekvačius savęs vertinimo gestus, nepadėjusius atviriau priimti lietuvių kalbą. Trečia, dalinis oficialiosios lietuvių kalbos statuso neapibrėžtumas ir jos plėtros strategijos silpnumas (pvz., buvo svarstoma, kiek turi būti valstybinių kalbų) taip pat nepadėjo geresnei jos recepcijai. Ketvirta, prisirišimas prie buvusios „valstybinės“ rusų kalbos žydams reiškė jų tapatumo klostymosi tradicijas ir jų tęstinumą. Iki trečiojo dešimtmečio vidurio rusiškos Lietuvos gimnazijos iš esmės buvo žydiškos (pagal vyraujančią mokinių dalį) ir tik vėliau jos tapo iš tikrųjų rusiškomis. Lietuvių kalbos dėstymo lygis žydiškose gimnazijose buvo labai žemas. Dažnai žydų abiturientai menkai tesuprasdavo lietuviškai ir per egzaminus daugiausia atsakinėjo mechanškai išmoktas kalbos taisykles, patys nesuprasdami, ką sako. Tačiau tokia situacija nebuvo išskirtinė bendrame tautinių mažumų mo-

kyklų kontekste. Lietuvių kalbos įsisavinimo progresą tiek žydų, tiek kitų tautinių bendruomenių mokyklose lėmė pedagoginės bendruomenės pastangos, bei mokinių ir jų tėvų suinteresuotumas. 1939 m. Lietuvoje veikė 91 progimnazija ir gimnazija (iš jų – 14 žydų gimnazijų ir 4 progimnazijos). 1927–1940 m. užsidarė 10 žydų progimnazijų ir 2 gimnazijos. Pasak pranešėjo, dalis mokyklų buvo uždaryta dėl mokyklų steigėjų nesugebėjimo jas išlaikyti arba dėl mažo mokinių skaičiaus. Pavyzdžiui, 1929 m. Rokiškyje dėl vidinių žydų bendruomenės nesutarimų (ginčai tarp jidišistų ir hebrajistų) abi vidurinės mokyklos šiame mieste buvo uždarytos. Dalis žydų mokyklų buvo sujungtos.

S. Kaubrys savo pranešimą baigė išvada, kad valstybinė švietimo politika žydų atžvilgiu nebuvo išskirtinė ir daugmaž buvo panaši į politiką kitų tautinių bendruomenių atžvilgiu.

Eglė B e n d i k a i t ė (Kaunas) perskaitė pranešimą „Siela ir kūnu ištikimi Lietuvai: Rusijos žydai ir litvakai tarp Rusijos, Lenkijos ir Lietuvos, politinio apsisprendimo dilema“. Prelegentė aptarė „litvakų“ sąvoką, teritorinių jų paplitimą ir tautos padalijimą skirtingoms valstybėms, susikūrusioms po Pirmojo pasaulinio karo. E. Bendikaitė atkreipė dėmesį į skirtingus lietuvių ir žydų santykių vertinimus Lietuvos istoriografijoje (Lietuvos valdžios politikos tendencijos – integravimas, išstūmimas ir kt.). Kuriantis Lietuvos valstybei, žydams buvo pažadėta kultūrinė ir politinė autonomija. Lietuvos nepriklausomybę aktyviausiai rėmė žydai sionistai. Dalis žydų dalyvavo Nepriklausomybės kovose, tačiau apie 80% žydų savanorių tarnavo užnugario daliniuose. Pranešėja taip pat nagrinėjo Vilniaus problemą lietuvių–lenkų–žydų santykių kontekste. Kovų už Vilnių metu Lietuvos Vyriausybė buvo ypač palanki Vilniaus žydams (buvo netgi sudaryta speciali komisija antižydiškų ekscesų kaltininkams išaiškinti). E. Bendikaitė akcentavo Lietuvos Vyriausybės palankumą žydų siekiams kurti tautinę savivaldą ir lietuvių–žydų bendradarbiavimą, kuris buvo paremtas abipusiais politiniais interesais.

Trečioje konferencijos dalyje, kuri vadinosi „Santykiai su „kitais“: koegzistencija ir/ar konfrontacija. Nuo antijudaizmo iki modernaus antisemitizmo“ buvo perskaityti šeši pranešimai. Pirmasis kalbėjo Theodoras W e e k s a s (Karbonateilas, JAV) („Socialiniai ir ekonominiai modernaus antisemitizmo atsiradimo aspektai“). Pranešėjas daug dėmesio skyrė XIX a. antros pusės ir XX a. pr. litvakų istorijai ir jų santykiams su kaimyninėmis tautomis.

Pranešėjas pažymėjo, kad šiame Rytų Europos regione (kalbama apie šešias gubernijas – Vilniaus, Kauno, Gardino, Mogiliavo, Minsko ir Vitebsko) stiprėjo tautiniai sąjūdžiai (lenkų, lietuvių, baltarusių) ir nacionalizmas. Tačiau lietuvių tautiniame judėjime antisemitinės nuotaikos ir agitacija buvo reliatyviai silpna. Lietuvių lyderiams lenkų ambicijos ir įtaka atrodė žymiai pavojingesnės negu žydų keliamas pavojus. Modernusis antisemitizmas Vidurio ir Rytų Europoje pirmiausia pasireiškė labiau

išsivysčiusiose šalyse – Vokietijoje ir Austrijoje (XIX a. 8-tas dešimtmetis). Rusijos imperijoje parlamentinio valdymo užuomazgos (Dūma) atsirado tik 1905 m. Panašiu laiku Rusijoje atsirado ir politiškai organizuotas antisemitizmas (vadinamieji juodašimtininkai), kartu nukreiptas ir prieš liberalus bei socialistus. Tačiau šis judėjimas nebuvo itin įtakingas. Trečiojoje Dūmoje (1907–1912) dešinieji radikalai sudarė tik 11,5% deputatų. Rusijos imperijos žlugimo ir revoliucijos laikotarpiu politinio antisemitizmo vaidmuo buvo reliatyviai menkas. Kiek kitokia situacija buvo prie Rusijos prijungtoje Lenkijos dalyje. T. Weeksas pastebėjo, kad iki 1863 m. žydai ir lenkai buvo sąjungininkai prieš rusus, tačiau apytikriai nuo 1900 m. rusai ir žydai tampa sąjungininkais prieš lenkus. Lenkų politinis antisemitizmas aktyviai ėmė reikštis XIX a. 9-ojo dešimtmečio pr. ir iki Pirmojo pasaulinio karo vis labiau stiprėjo. Tuo pačiu blogėjo ir lenkų – žydų santykiai.

Buvusiose LDK žemėse (tiksliau, minėtose šešiose gubernijose) žydai sudarė nemažą gyventojų dalį (Vitebsko gubernijoje – 11,7%, Gardino – 17,4%, Kauno – 13,8%, Vilniaus – 12,8%). Žydų dalis miestuose buvo dar didesnė – Vilniuje 39,8%, Bialystoke – 64,9% pagal 1910 m. duomenis. Lietuvių dalis didžiuosiuose šio regiono miestuose iki Pirmojo pasaulinio karo buvo labai maža. Tai T. Weeksas buvo svarbi priežastis, paaiškinanti menką modernaus antisemitizmo išsivystymą lietuvių tautiniame judėjime. Lietuviai vertino žydus kaip jiems svetimus miesto gyventojus, tačiau žiūrėjo į juos kaip į natūralią ir neatskiriamą egzistuojančio pasaulio dalį, ir, skirtingai nuo modernių antisemitų, neįsivaizdavo visuomenės be žydų. Lietuvių tautinio atgimimo judėjimas nelaikė žydų svarbiu nacionalinių interesų priešiu.

Vladas Sirutavičius (Vilnius) perskaitė pranešimą „Pastabos dėl modernaus lietuviškojo antisemitizmo genezės ir raidos (XIX a. pab. – XX a. pr.)“. Įvadinėje pranešimo dalyje prelegentas pabrėžė, jog kompleksiškesnė lietuvių–žydų santykių, o taip pat ir antisemitizmo problemos analizė lietuvių mokslininkams vis dar yra pakankamai nauja. Rimti moksliniai tyrimai šioje srityje dar tik prasideda. V. Sirutavičiaus nuomone, lietuvių istorikų darbuose kol kas vyrauja kiek supaprastintas paties antisemitizmo reiškinių supratimas. Pirmiausia juose trūksta rimtesnio bei gilesnio metodologinio problemos suvokimo ir todėl dažnai vyrauja iliustratyvinis, aprašomasis požiūris. Be to, antisemitizmas analizuojamas atsietai nuo socialinių teorijų, aiškinančių etninių konfliktų kilmę ir raidą agrarinei visuomenei transformuojantis į modernią (pilietinę-tautinę). Kita vertus, nepakankamai dėmesio skiriama klausimui, kokie veiksniai (tiksliau, socialinių-kultūrinių-politinių-ekonominių veiksnių kompleksas) veikė priešišką žydų atžvilgiu galvosena ir elgsena. Kalbėdamas apie XIX a. vidurio – XX a. pradžios Lietuvos visuomenę, pranešėjas išskyrė kelis bendriausius antisemitizmo lygmenis: „liaudiškąjį“ (valstietišką), elitinį (bajorišką) ir valdžios (biurokratinį). Visiems jiems būdingas tam tikras priešiškumas žydams, bet šis priešiškumas buvo nevienodas. V. Sirutavičiaus nuomone, tikslinga skirti dvi antisemitizmo sampratas.

Pirma, modernusis antisemitizmas. Jis suprantamas kaip ideologija ir kaip organizuotas politinis judėjimas, atsiradęs Europoje maždaug XIX a. pabaigoje. Antra, antisemitizmas kaip ypatingas „kultūrinis kodas“ arba kaip pastovi, latentiška priešišku žydams požiūrių, socialinių praktikų visuma, pasireiškianti individų lygmenyje, fiksuota kultūroje ir įvairiose politinėse praktikose, kurių tikslas atriboti, pašalinti arba net sunaikinti žydus kaip atskirą kultūrinę-etninę bendruomenę.

Pranešėjas bandė išsamiau atsakyti į klausimą, koks socialinis kontekstas veikė modernaus lietuviškojo antisemitizmo atsiradimą ir raidą. Prelegentas išvardijo veiksnius, kurie veikė modernaus lietuviškojo antisemitizmo formavimąsi. Pirma, santykiškai lėtas Lietuvos visuomenės sekuliarizacijos tempas; antra, agrarinės struktūros dominavimas ir lėta kapitalizmo raida; trečia, rusų politinio režimo specifika, jo tautinė politika. V. Sirutavičiaus teigimu, kalbamuoju laikotarpiu lietuvių antisemitizmas (kaip ideologija ir socialinis judėjimas) neįgavo didesnio apibrėžtumo. Skirtingai nei Vakarų ar Vidurio Europos kraštuose, lietuvių tautinis sąjūdis nesukūrė politinių organizacijų, struktūrų (pvz., antisemitinių lygų), kurių tikslas būtų buvęs visuomenės mobilizacija kovai su žydais, kaip kapitalizmo bei modernios visuomenės agentais, grasinančiais lietuviškam tapatumui arba tautinio judėjimo tikslams. Amžių sandūroje įsisteigusių lietuvių politinių partijų pagrindinėse nuostatose nerandame bandymų politizuoti priešiškus žydams, naudotis antisemitizmu kaip visuomenės politinės mobilizacijos priemone. Net ir radikalesniems lietuvių nacionalistams atrodė įmanomas sugyvenimas ir netgi tam tikro lygio bendradarbiavimas su žydais. Pavyzdžiui, Antanas Smetona manė, jog lietuvių tautinis judėjimas iš principo turi atsakyti antisemitizmo, anot jo, negalima „trukdyti žydų savitumo plėtojimosi“. Esą yra svarbu ne kitus varžyti, bet patiems vystytis. Žydai nebuvo laikomi pavojingais lietuvių politiniams siekiams. Visai kitaip traktuotas lenkiškumas ir lenkų politiniai judėjimai.

Vinco Kudirkos ir dalies kitų inteligentų galvosenoje priešiškus žydams įgijo naujų bruožų: žydai vis labiau imami suvokti kaip pavojingi konkurentai, užimantys visuomenėje reikšmingas (lietuvių požiūriu) socialines-ekonomines pozicijas. Tokį požiūrį sąlygojo poreikis skatinti lietuvių valstiečių socialinį judrumą (pvz., skverbtis į miestus), jų ekonominę iniciatyvą (vystyti verslus, amatus, prekybą), t. y. modernizuoti lietuvių visuomenę. Dėl to šitaip galvojantys inteligentai žydus ėmė laikyti veiksniu, kuris stabdo lietuvių tautos modernėjimą, jos raidą. Tačiau lėti tuometinės visuomenės modernėjimo tempai negalėjo iš esmės pakeisti nei lietuvių, nei žydų bendruomenės padėties. Žydams pavyko išsaugoti savo socialinę (tarpininko) nišą – dominuojančią padėtį smulkioje prekyboje ir amatuose bei prisitaikyti prie vykstančių pokyčių. Lietuvių bendruomenė vis dar liko pernelyg „silpna“, menkai struktūruota, kad galėtų rimtai pretenduoti išjudinti nusistovėjusią socialinę tvarką arba ją pakeisti. Tokia situacija nebuvo palanki politinio lietuvių antisemitizmo sklaidai.

Liudas Truska (Kaunas) perskaitė pranešimą „Vidaus ir užsienio politikos poveikis žydų santykiams su „kitais““. Pranešėjas daugiausia kreipė dėmesį į žydų bendruomenės padėtį tarpukario laikotarpiu (1918–1940 m.). L. Truska pabrėžė, kad į Rytų Europos (ir Lietuvos) žydų istoriją negalima žiūrėti vien tik per holokausto prizmę. Holokausto aukų procentas Lietuvoje nėra tiesiogiai susijęs su antisemitizmo išsivystymo lygiu Lietuvos Respublikoje. Vis dėlto santykius tarp tautinių bendruomenių nulemia konkrečioje valstybėje dominuojanti tauta. Prelegentas pabrėžė, jog Lietuvos prezidentas A. Smetona buvo nuosaikus nacionalistas, gana tolerantiškas kitataučiams (ypač žydams). Autoritarinėje valstybėje tai buvo ypač svarbus faktorius, lemiantis normalius ir stabilius tautinių bendruomenių santykius. L. Truskos teigimu, didele dalimi dėl prezidento A. Smetonos nuosaikios pozicijos antisemitizmas Lietuvoje netapo stipriu politiniu judėjimu.

Verena Dohrn iš Hamburgo nagrinėjo žymaus žydų istoriko Simono Dubnovo veiklą ir politinę koncepciją. Pranešėja akcentavo S. Dubnovo ryšius su litvakų tradicija. S. Dubnovo politinės pažiūros darė didelę įtaką XIX ir XX a. sandūroje besikuriančioms politinėms žydų partijoms (pvz., Sankt Peterburge sukurta Liaudies partijos programa), bei kultūrinės autonomijos koncepcijai (piliетinių ir kultūrinių-religinių teisių užtikrinimas tautinėms mažumoms). V. Dohrn parodė S. Dubnovo ir jo pasekėjų ryšius su lietuvių tautiniu judėjimu ir pastarajam daromą įtaką. Vakarų Europos nacionalinės valstybės modelis netiko tautiškai mišriai Rytų Europai. Kultūrinės autonomijos modelis iš dalies buvo realizuotas nepriklausomybę po Pirmojo pasaulinio karo atgavusioje Lietuvos valstybėje.

Paskutiniai du konferencijos pranešimai buvo skirti Lietuvos žydų holokaustui. Icchakas Aradas (Jeruzalė) perskaitė pranešimą „Shoah: Lietuvos žydų sunaikinimas“. Apibendrinančio sintetinio pobūdžio pranešime buvo pateikti svarbiausi Lietuvos žydų sunaikinimo etapai, nurodyti žudynių vykdytojai ir aukų skaičiai. Pranešėjas holokausto Lietuvoje istoriją suskirstė į tris laikotarpius. Pirmas laikotarpis: 1941 m. birželis–gruodis. Šiuo laikotarpiu buvo nužudyta apie 173–177 tūkst. (apie 80%) Lietuvos žydų. Iš viso iki sovietų–nacių karo pradžios, I. Arado nuomone, Lietuvoje gyveno apie 207–210 tūkst. žydų. Karo pradžioje į Sovietų Sąjungos gilumą suspėjo pasitraukti apie 12 tūkst. žydų. Pranešėjas atkreipė dėmesį į pirmąsias dvi karo ir nacių okupacijos savaites (nuo 1941 m. birželio 22 iki 1941 m. liepos 5 d.). Šiuo laikotarpiu esą buvo nužudyta apie 10 tūkst. Lietuvos žydų. I. Arado teigimu, tuo metu lietuvių niekas nevertė žudyti žydų (okupacinis nacių režimas dar nebuvo visiškai Lietuvoje įsitvirtinęs), tačiau jie tai darė savo iniciatyva. Pranešėjas nagrinėjo okupacinių vokiečių struktūrų (operatyvinių grupių ir būrių, saugumo policijos ir SD) bei jiems pavaldžių lietuvių struktūrų (saugumo ir viešosios policijos, savisaugos dalių, „partizanų“ (baltaraiščių) būrių vaidmenį žydų genocide. I. Arado įsitikinimu, nacių okupacinė valdžia per tokį trumpą laiką nebūtų suspėjusi išžudyti tiek daug

žydų be aktyvaus lietuvių struktūrų talkininkavimo. Tačiau panašūs procesai vyko ne tik Lietuvoje, bet ir kitose nacių okupuotose Rytų Europos šalyse.

Antrasis laikotarpis: 1942 m. sausis – 1943 m. kovas. Tai „švelnusis“ arba stabilizacijos laikotarpis. Paskutinės masinės žydų žudynės Lietuvoje buvo įvykdytos 1941 m. gruodžio mėnesį. Po to likusieji Lietuvos žydai laikinai buvo palikti gyventi Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose. Nacių valdžia šiuo laikotarpiu stengėsi maksimaliai išnaudoti žydų darbą karo pramonės ir vermachto reikmėms. Masiniai žydų šaudymai nebuvo vykdomi.

Trečias laikotarpis: 1943 m. balandis – 1944 m. liepa. Tai buvo laipsniško ir galutinio žydų sunaikinimo laikotarpis. Pirmiausia (1943 m. pavasari) buvo likviduoti Ašmenos, Svyrių, Švenčionių, kiek vėliau (1943 m. rugsėjo pab.) Vilniaus getai. Dalis likviduojamų getų kalinių buvo sušaudyti, kiti išvežti darbams į Estijos ir Latvijos konclagerius. Paskutiniai buvo likviduoti Kauno ir Šiaulių (1944 m. liepa) getai. Šių getų kaliniai buvo išvežti į Vokietijos konclagerius (Dachau, Osvencimą, Štuthofą). Karo pabaigos ir išlaisvinimo sulaukė tik labai nedidelė Lietuvos žydų (apie 5–10%) dalis. Pasak I. Arado, buvo išgelbėta apie 7–8 tūkst. Lietuvos žydų, išvežtų į Vokietijos konclagerius, ir apie 2 tūkst. išsigelbėjo Lietuvoje. Taigi iš 207–210 tūkst. karo pradžioje Lietuvoje buvusių žydų buvo nužudyta apie 197–200 tūkst. (95%) ir išsigelbėjo apie 10 tūkst. (5%).

Joachimas T a u b e r i s (Šiaurės rytų Vokietijos kultūros institutas Liūneburge) perskaitė pranešimą „Holokaustas Lietuvoje: istorinė ir asmeninė perspektyva“. Pranešėjas atkreipė dėmesį į du aspektus: 1) ypatingą Lietuvos vaidmenį bendroje nacionalsocialistų holokausto politikoje ir 2) asmeninio darbo Tarptautinėje komisijoje nacių ir sovietų okupacinių režimų Lietuvoje nusikaltimams įvertinti patirtį. Holokausto Lietuvoje specifiką sudaro tai, kad čia jis buvo vykdomas ypatingai greitai, žiauriai ir nuosekliai. Per kelis pirmuosius nacių okupacijos mėnesius Lietuvoje buvo nužudyta apie 80% Lietuvos žydų. Išskyrus kelis miestus (Vilnių, Kauną, Šiaulius ir Švenčionis), žydų Lietuvoje nebeliko. Lietuvos žydai buvo nužudyti dar iki didžiųjų konclagerių (Osvencimo, Maidaneko, Treblinkos ir kt.) mirties konvejerio paleidimo. Chronologiniu aspektu holokaustas Lietuvoje išsiskiria bendroje Europos žydų sunaikinimo istorijoje. Pastaruoju metu Vokietijos istorikai vis labiau pereina nuo Trečiojo reicho vadovybės sprendimų analizės prie holokausto tyrimų atskirose nacių okupuotose Europos šalyse. Regioninės studijos padeda atskleisti tikroviškesnį holokausto istorijos paveikslą, parodyti specifinius bruožus, vietinių nacių vadų vaidmenį ir iniciatyvą, atskirų šalių vietos gyventojų ir institucijų dalyvavimo holokauste mastą. J. Tauberis pabrėžė, kad holokausto istorijos sąžiningas tyrimas ir šios tragedijos suvokimas yra ilgas ir sudėtingas procesas. „Praeities įveikimas“ Vokietijoje taip pat buvo labai nelengvas. Tik 7-ame dešimtmetyje VFR pradėta intensyviai tyrinėti nacizmo ir holokausto istoriją. Lietuvių požiūrį ir dėmesį holokaustui veikia tai, kad

patys lietuviai ilgus dešimtmečius buvo žiauraus sovietinio režimo aukos. Susiformavęs aukos kompleksas kartais trukdo visuomenei objektyviau ir kritiškiau žvelgti į savo istoriją, matyti joje ne tik herojiškus arba tragiškus savo tautiečių veiksmus ir likimus, bet ir nemalonus, idealistinę-romantinę istorijos koncepciją griaušančius faktus. Kita vertus, pabrėžė J. Tauberis, holokausto sumanytojai, iniciatoriai ir vadovai buvo Vokietijos naciai. Be nacių okupacijos Lietuvoje nebūtų buvę ir holokausto. Lietuvių tauta neturėjo galimybės ir jėgų sustabdyti žydų genocidą.

2001 m. rugsėjo 23 d. konferencijos dalyviai vėl sugrįžo į Vilnių ir čia dalyvavo Lietuvos žydų genocido 60-ųjų metų minėjimo renginiuose (holokausto aukų atminimo pagerbime Paneriuose, Tolerancijos muziejaus Vilniuje atidaryme ir kt.). Reikėtų pridurti, kad pagal kvalifikuotų dalyvių skaičių ir pranešimų lygį ši tarptautinė mokslinė konferencija buvo bene svarbiausia kelių pastarųjų metų Lietuvos žydų istorijai skirtų konferencijų. Kaip ir Vilniaus geto likvidavimo 50-mečiui skirta tarptautinė konferencija (įvyko Vilniuje 1993 m. spalio 11–16 d.), ji atkreipė visuomenės ir istorikų dėmesį į Lietuvos žydų istorijos tyrimo problemas. Tikėkimės, kad Telšių konferencija žymės naujo etapo žydų istorijos tyrimuose pradžią.

Arūnas B u b n y s

KONFERENCIJA, SKIRTA 1941 METŲ ĮVYKIAMS LIETUVOJE

2001 m. rugsėjo 28–30 dienomis Lietuvių kultūros instituto (Litauisches Kulturinstitut) nariai susirinko į savo metinį suvažiavimą Rennhof pilyje, Lapertheim-Huttelfeld, šalia vienintelės Vokietijoje ir pasaulyje už Lietuvos ribų lietuviškos Vasario 16-osios gimnazijos. 2001 m. suvažiavimo programa buvo skirta 1941 m. Lietuvos istorijos klausimams. Suvažiavimą pradėjo Vincas B a r t u s e v i č i u s, pažymėjęs, kad jis skirtas kelioms sukaktims: 1941 m. SSRS–Vokietijos karo pradžia, sukilimui Lietuvoje prieš Sovietus ir holokausto Lietuvoje 60-osioms metinėms paminėti. Pranešimus konferencijoje skaitė Lietuvos ir Vokietijos mokslininkai.

Joachimas T a u b e r i s (Liūneburgas) savo pranešimą paskyrė paskutiniajai prieškario ir pirmajai karo savaitei Lietuvoje, birželio 14–28 dienoms. Remdamasis gausiais memuarais ir liudininkų atsiminimais bei parodymais, jis atskleidė labai skirtingas žydų ir lietuvių nuotaikas tuo metu. Lietuviai entuziastingai sveikino vokiečių kariuomenės atėjimą, nes buvo nutrauktos sovietų deportacijos į Sibirą, o žydai buvo sukrėsti ir pasimetę dėl staigios karo pradžios. Iš lietuvių partizanų jie patyrė antisemitizmą, matė juos kaip nacių talkininkus. Lietuviai kovojo už krašto nepriklausomy-

bę, prieš sovietus. Skirtinga kolektyvinė atmintis iki šiol yra kaip plyšys tarp lietuvių ir žydų visuomenių.

Valentinas B r a n d i š a u s k a s (Vilnius) savo pranešime atskleidė žydų turto užgrobimo eigą pirmaisiais nacių okupacijos metais kaip vieną svarbiausių antižydiškos politikos motyvų, parodė atkurtos lietuvių administracijos politiką Vilniuje.

Christophas D i e c k m a n n a s (Frankfurtas prie Maino) pranešime „Vokiečių okupacinė politika Lietuvoje“ apžvelgė Vokietijos administracijos struktūrą Lietuvoje. Jis parodė, kad vokiečiai karo pradžioje buvo labai priklausomi nuo lietuvių vietinės administracijos, nes neturėjo pakankamai savo karinių pajėgų. Tai suteikė progą lietuvių administracijai reliatyviai stipriai pasireikšti vykdant vokiečių įsakymus. Lietuviai tai panaudojo savo nacionalinių tikslų įgyvendinimui ne vienu atveju. Pavyzdžiui, vokiečiai buvo nepatenkinti, kad lietuviai boikotavo SS legiono kūrimą.

W. W e t t e apžvelgė Einsatzkomando 3 vado Lietuvoje Karlo Jagerio biografiją, kuri kol kas mažai žinoma, nėra apie jį daug duomenų. K. Jageris darė karjerą nacių partijoje ir policijoje, todėl jo raportas į Berlyną, pateikiantis žydų žudynių Lietuvoje statistiką, yra noras pasigirti vadovybei, kaip gerai jis veikia Lietuvoje. Jis buvo sumintas po karo Vokietijoje ir nusižudė po pirmųjų tardymų.

Alfonso E i d i n t o pranešimas buvo skirtas „Žydų bolševizmo“ stereotipo lietuvių visuomenėje 1940–1941 m. susidarymo klausimui. Pažymėta, kad „žydų komunizmo“ įvaizdį daugiausia lėmė ne (palyginti nedidelis) žydų skaičius LKP ir LSSR vyriausybėje, o masiškesnis žydų jaunimo dalyvavimas komjaunimo veikloje, MOPR'e ir profsajungose, nes kai kurie žydai iš komjaunuolių ir profsajungų buvo įtraukiami į trėmimo į Sibirą grupes, be to, lietuviai nebuvo pratę matyti žydus administracijoje, nes A. Smetonos režimo metais jų valdžios tarnyboje dirbo labai nedaug. Tai ir sudarė žydų-komunistų stereotipo pagrindą.

Arūnas B u b n y s skaitė pranešimą apie lietuvių savisaugos policijos batalionų kūrimąsi ir jų panaudojimą civilių gyventojų žudynėse. Iš maždaug 25 batalionų septyni buvo daugiau ar mažiau panaudoti akcijoms prieš žydus Lietuvoje, Baltarusijoje ir kitose vietose.

Konferencijos metu įvykusiame literatūros ir muzikos vakare savo motinos knygą „Dies Kind soll leben“ apie karo metų žydų šeimos likimą Lietuvoje pristatė Margarete Holzman. Markas Zingeris lietuviškai ir vokiškai deklamavo savo eiles, o geto dainas atliko dainininkė iš Vilniaus Marija Krupoves.

Po konferencijos įvyko Lietuvių kultūros instituto narių visuotinis susirinkimas.

Alfonsas E i d i n t a s

KONFERENCIJA „BALTIJOS VALSTYBIŲ RAIDOS PJŪVIS – PRAEITIS IR DABARTIS“

XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje aktyvėja istorikų pastangos pažinti Lietuvos, Latvijos ir Estijos tautų ir valstybių raidą kaip visumą, nors ir praeityje, ir dabartyje buvo ir esama bendrumų, ir žymių skirtumų. Pirmąjį žingsnį jau žengė Estijos, Latvijos ir Lietuvos istorikai, parengę visų trijų valstybių bendrą istoriją.

Lietuvoje knyga buvo išleista 2000 m. (Zigmantas Kiaupa, Ain Mäesalu, Pajur Ago, Gvido Straube, *Baltijos šalių istorija*, Vilnius, 2000). Knygos tiražas jau išpirktas. Panašios, bet originalios iniciatyvos ėmėsi Šveicarijos mokslininkai iš Ciuricho universiteto (Istorijos seminaro Rytų Europos skyriaus), Bazelio Europos instituto ir Bazelio universiteto (Senosios istorijos seminaro) Carstenas G o e h r k e, Georgas K r e i s a s, Jürgenas von U n g e r n-S t e r n b e r g a s. Sumanyta surengti tarptautinę konferenciją, kurioje Šveicarijos, Vokietijos, Švedijos, Prancūzijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos istorikai pristatytų trijų Baltijos valstybių istorijos pjūvį, apžvelgdami kiekvieną iš didelių periodų, nagrinėtų kurią nors tam laikotarpiui būdingą problemą ar temą.

Konferencija „*Die baltischen Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen – Vergangenheit und Gegenwart*“ įvyko netoli Bazelio Augst miestelyje 2001 m. spalio 18–20 d., finansiškai remiama Rene Clavelio Romėnų fondo. Šios konferencijos pranešimų pagrindu ją organizavusios mokslo institucijos ketina išleisti knygą, kuri pateiktų Estijos, Latvijos ir Lietuvos istorijos visumą Europos skaitytojams, padėtų pažinti Europos Sąjungos visuomenei šalių, siekiančių narystės, praeitį, iš praeities paveldėtas ir naujai kylančias problemas.

C. G o e h r k e ' a s (Ciurichas) lygino Estijos, Latvijos ir Lietuvos situaciją XII–XIII a. sandūroje, veiksnius ir geopolitinių įtampų polių, lėmusius ir visoms būdingus istorijos bruožus, ir skirtingus trijų šalių politinės raidos kelius. Alvydas N i k ž e n t a i t i s (Vilnius) nagrinėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raidos nuo jos susidarymo iki XVI a. politines, kultūrinės orientacijas tarp Bizantijos ir Romos katalikų pasaulio, Latvijos istorikas Ilgvarsas M i s a n s a s išžvelgė įvairialypę Hansos reikšmę XIV–XV a. Livonijos teritorijoms. XVI–XVIII a. buvo skirti du pranešimai: Ingė L u k š a i t ė (Vilnius) apibūdino katalikybės ir kontreformacijos raidos XVI–XVII a. ypatybes Lietuvoje, Latgaloje ir Kurliandijoje bei jos istorinę reikšmę; Aleksanderis L o i t a s (Tartu) nagrinėjo šiaurinės dalies Latvijos ir Estijos socialinę ir kultūros raidą Švedijos valdymo laikotarpiu XVII–XVIII a. J. von U n g e r n-S t e r n b e r g a s (Bazelis) aptarė dalies Latvijos ir Estijos visuomenės lūkesčių ekonomines, socialines raidos sąlygas Rusijos imperijos sudėtyje, kėlė klausimą, ar interpretuotinas šis laikotarpis kaip ekonominio pakilimo metas. Estijos istorikas Peeteris J ä r v e l a i d a s analizavo XX a. tarpukario Baltijos valstybių politinės organizacijos formas,

lygindamas jas tarpusavyje ir su Vakarų Europos valstybių politinėmis sandaromis. Česlovas L a u r i n a v i č i u s (Vilnius) pristatė tarpukario laikotarpio valstybių užsienio politikos bruožus ir neutraliteto problemą. Rudolfas M u m e n t h a l e r i s (Ciurichas) pateikė mokslinių ryšių tarp Šveicarijos ir Latvijos aukštųjų mokyklų, ypač Rygos politechnikos instituto, tyrinėjimų išvadas ir apibūdino Šveicarijos mokslininkų (ypač techninio lavinimo) įnašą į Latvijos aukštųjų mokyklų raidą XIX–XX a. pirmojoje pusėje. Peteris K r u p n i k o v a s (Noibibergas, Šveicarija) aptarė Antrojo pasaulinio karo ir Sovietų Sąjungos suformuotas problemas, skirtingas Latvijos visuomenės orientacijas ir santykius su Latvijos Respublikos nepriklausomybe. Lenartas M e r i (Tallin), svarstydamas Vakarų ir Rytų skirties problemą, formulavo mentaliteto skirtumus ir apibrėžė, kad rytietiškumo Europoje bruožai esantys orientacija į ekstensyvią ekonomiką, rytietiškumą apibrėžė kaip mentaliteto tipą. Po šio pranešimo visas vakaras buvo skirtas klausimams ir diskusijoms, kurios sukosi apie šių dienų Estijos problemas, rinkimų sistemą, galimybes ir reikalą ją keisti. Egolsas L e v i t s a s (Strasburgas/Meckenheimas) ėmėsi nagrinėti teisinio išprusimo kaip kultūrinio paveldo įnašą į šių dienų norminių aktų kūrimą, šių dienų teisės transformacijos procesus, ir nors buvo užsibrėžęs aptarti visų trijų šalių dabartinės teisės kūrimo problemas, tačiau Lietuva liko neaptarta. Ypatingo klausytojų dėmesio ir karštų diskusijų sulaukė Peterio B e r n h o l z o (Bazelis) pranešimas apie dabartinę ekonominę trijų Baltijos valstybių vystymąsi, startinių pozicijų 1990 m. apibūdinimą ir raidos tempus; pranešimas buvo paremtas akivaizdžiai, suprantamai pateikta statistika. Paskutiniajame pranešime Seraina G i l l y (Ziurichas/Tartu) bandė apčiuopti šiuolaikinius trijų šalių tam tikrų kultūros reiškinių bendrumus. Ji ypač išskyrė tautinio ir valstybinio identiteto raidos bendrumus ir skirtumus. Visų pranešimų autoriai sulaukė klausimų, o po kiekvienos dviejų-trijų pranešimų grupės vyko diskusijos, kurios gilino tarpusavio supratimą.

Ingė L u k š a i t ė

KONFERENCIJA „ŠIAULIAI ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS“

Konferencija Šiaulių universitete vyko 2001 m. spalio 22 d. Pranešimus skaitė: doc. dr. Algimantas K a s p a r a v i č i u s – „Lietuvos tarptautinė padėtis Antrojo pasaulinio karo pradžioje 1939–1941 m.“; Juozas M a t u s e v i č i u s – „Šiauliai Sovietų Sąjungos–Vokietijos karo išvakarėse“; Jonas S i r e i k a – „Miesto savivaldybės statusas ir veikla“; Arūnas G u m u l i a u s k a s – „Kultūrinio gyvenimo problemiškas Šiauliuose 1940–1945 m.“; L. D r o m a n t i e n ė – „Aukštasis ir aukštesnysis

mokslas Šiauliuose Antrojo pasaulinio karo metais“; Vytenis R i m k u s – „Dailė Šiauliuose Antrojo pasaulinio karo metais“; Regina T a m u l a i t i e n ė – „Sportas Šiauliuose Antrojo pasaulinio karo metais“; Irena K l i m a š a u s k i e n ė – „Antrasis pasaulinis karas ir Šiauliai lietuvių romane“; Rimantas Z i z a s – „Šiaulių ekonominis ir socialinis gyvenimas vokiečių okupacijos laikotarpiu“.

Pranešimuose buvo kalbama apie neseną, bet mažai težinomą miesto istorijos tarpinį, atskleista nežinomų faktų. Karo situacija, vis artėjančių mūšių aidas lyg ir spartino visuomeninį ir kūrybinį aktyvumą (Lietuvių meno ir mokslo centro veikla, „Varpų“ almanachas, parodos ir Dailės studija, teatras ir operetė, muzikos mokykla, sporto veikla ir kt.). Žmoniųėjimas į menų sritį iš dalies buvo inspiruotas lietuvių nušalinimo nuo politinių, ekonominių, karinių problemų sprendimo ir dalyvavimo juose. Tik menų bei sporto erdvėje dar buvo išlikusi reiškimosi galimybė, kurią galima suprasti ir kaip savitą protesto formą. Konferencijos medžiaga paruošta išleidimui.

Vytenis R i m k u s

JONUI VILEIŠIUI –130

2001 m. gruodžio 13 d. Vilniaus Rotušėje vyko mokslinė-jubiliejinė konferencija Jono Vileišio 130 gimimo metinėms pažymėti. Konferenciją organizavo visuomeninis komitetas J. Vileišio 130 metų jubiliejui rengti. Komitetą sudarė: komiteto pirmininkė, J. Vileišio anūkė Dalia B o b e l i e n ė, istorikas Jonas A n i č a s, Vilniaus Dailės akademijos profesorius Algirdas D o v y d ė n a s, Žurnalistų sąjungos pirmininkas Rimgaudas E i l u n a v i č i u s, Vilniaus Pasvaliečių bendrijos pirmininkas Bronius G r i g e l i o n i s, Kauno miesto savivaldybės sekretorius Gediminas J a n k u s, rašytojas Mykolas K a r č i a u s k a s, Kovo 11-osios Akto signataras Romualdas O z o l a s, Pasvalio rajono meras Albertas Juozapas P e t r o n i s, Šv. Mikalojaus bažnyčios klebonas Edmundas P a u l i o n i s, aktorius Petras V e n c l o v a s, Vilniaus miesto savivaldybės Kultūros ir meno skyriaus vedėjas Edmundas Ž a l p y s, Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos skyriaus vedėja Loreta Ž a d e i k a i t ė, Pasvalio Petro Vileišio gimnazijos, Petro Vileišio fondo pirmininkė Erika B u j a v i č i e n ė. Konferencijoje įžanginį žodį tarė visuomeninio komiteto Jono Vileišio 130 metų jubiliejui rengti pirmininkė D. B o b e l i e n ė. Konferencijos pradžioje tylos minute buvo pagerbtas visuomeninio komiteto Jono Vileišio 130 metų jubiliejui rengti narys monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas.

Po D. Bobelienės įžanginio žodžio Vilniaus Petro Vileišio pagrindinės mokyklos mokiniai, vadovaujami direktoriaus Dainiaus Miežio, pristatė trumpą muzikinę programėlę. Po to sekė mokslinis-jubiliejinis J. Vileišio veiklos apibūdinimas. Pirmą pranešimą skaitė uolus Vileišių giminės tyrinėtojas, istorikas, profesorius habilituotas daktaras J. Aničas. Pranešime J. Aničas pateikė J. Vileišio biografijos analizę, aptarė idėjinį jo darbų palikimą bei asmenybės bruožus. Buvo akcentuota, kad tiek J. Vileišis, tiek kiti Vileišių giminės atstovai sugebėjo derinti profesinę veiklą su plačia ir produktyvia visuomenine veikla, o J. Vileišis savo valstybinėje veikloje išryškėjo kaip nuoseklus demokratas.

Dobilas Kirvelis skaitė pranešimą „Jonas Vileišis – Vasario 16-osios Akto bendraautorius ir signataras“. Prelegentas kalbėjo apie tai, jog neabejotinai aišku, kad 1918 m. Vasario 16 d. Akta padėjo parašyti J. Vileišis tuo metu grįžęs į Lietuvos Tarybą. D. Kirvelis pademonstravo J. Vileišio ranka rašyto Vasario 16-osios Akto projekto fragmentą.

Kadangi Vygintas Bronius Šibilskis konferencijoje nedalyvavo, jo pranešimą „Jonas Vileišis – pirmųjų nepriklausomos Lietuvos vyriausybių ministras“ perskaitė J. Aničas.

J. Vileišio kaip pirmo neoficialaus Lietuvos atstovo ir Lietuvos Laisvės Misijos pirmininko veiklą Jungtinėse Amerikos Valstijose apibūdino Lietuvos istorijos instituto darbuotoja Ona Stravinskaitė. Ji skaitė pranešimą „Jonas Vileišis – pirmasis (neoficialus) nepriklausomos Lietuvos atstovas Amerikoje“. Prelegentė akcentavo, kad ne itin palankiomis sąlygomis J. Vileišis vykdė Lietuvos Vyriausybės įgaliojimus JAV. Padėtį komplikavo ir tai, kad JAV tuo metu dar nebuvo pripažinusios Lietuvos valstybingumo, todėl J. Vileišis buvo traktuojamas kaip neoficialus Lietuvos atstovas Amerikoje.

J. Vileišio kaip iškilaus Lietuvos savivaldybininko veiklą nagrinėjo žurnalistas – rašytojas Kazimieras Pūras. Jis akcentavo, kad J. Vileišiui dirbant Kauno miesto burmistru buvo sukurtas Lietuvos savivaldybių tinklas. Būdamas Kauno miesto burmistru, J. Vileišis siekė, kad žmonių reikalai būtų pavesti savivaldybėms, taip opnuodamas to meto Lietuvos valdžiai, kurios savivaldybių koncepcija buvo kitokia.

Jonas Bulota aptarė J. Vileišio publicistiką. Jis pažymėjo, kad J. Vileišio publicistika nėra išleista ir būtų sunku tai padaryti, kadangi autorius pasirašinėjo net apie 80 slapyvardžių, kurių didžiąją dalį iššifravo J. Aničas, tačiau, pasak J. Bulotos, norint publikuoti J. Vileišio raštus, reikia atlikti dar kruopštesnę teksto analizę. Prelegentas pažymėjo, jog skaitant J. Vileišio rašytus tekstus, jo publicistiniu talentu abejoti netenka.

Po J. Bulotos pranešimo sekė knygos „Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis“ pristatymas. Knygą išleido Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. Ji

skirta J. Vileišio brolio Petro Vileišio gimimo 150-osioms metinėms pažymėti. Knygoje paskelbti konferencijos, vykusios 2001 m. sausio 24 d., pranešimai. Kaip pažymėjo knygos sudarytoja Alma Lapinskienė, knygą sudaro apie 20 autorių tekstai, kuriuose rašoma ne vien tik apie lietuvių, bet ir apie baltarusių, rusų kultūrinį gyvenimą, tai atspindi įvairiapusę Vilniaus kultūrinio gyvenimo panoramą. Knygos „Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis“ pristatymu buvo užbaigtas J. Vileišio 130-ųjų gimimo metinių paminėjimas.

Ona S t r a v i n s k a i t ė